

Dušan Kováč a kol.

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY VYBRANÉ KAPITOLY

Dušan Kováč a kol.

Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vybrané kapitoly

© Historický ústav SAV

© Veda, vydavateľstvo SAV

© Autori: Juraj Benko, Peter Bystrický, Ludovít Hallon, Matej Hanula,
Roman Holec, Pavol Hudáček, Dušan Kováč, Eva Kowalská,
Ingrid Kušníráková, Juraj Marušiak, Jan Pešek, Michal Schvarc,
Ján Steinhübel, Peter Šoltés, Martin Štefánik, László Vörös

Recenzenti:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.

Prof. PhDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Zodpovedný redaktor: PhDr. Lubor Hallon, CSc.

Technický redaktor, návrh obálky a grafická úprava: Jozef Hupka

Vydal Historický ústav SAV vo VEDE, vydavateľstve SAV.

Táto práca je výsledkom projektu Centra excelentnosti „Slovenské dejiny v dejinách Európy“, riešeného v Historickom ústave SAV.

Všetky práva vyhradené.

Žiadnu časť tejto publikácie nemožno reprodukovať, kopírovať, uchovávať ani prenášať prostredníctvom nijakých médií – elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných – bez predchádzajúceho písomného súhlasu autorov a Historického ústavu SAV.

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2015

Poradové číslo: 4132

ISBN 978-80-224-1448-7

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

Vybrané kapitoly

Bratislava 2015

OBSAH

Na úvod (Dušan Kováč)	7	
I. KAPITOLA SLOVENSKÉ DEJINY A „ZROZUMITEĽNÝ PRIESTOR HISTORICKÉHO VÝSKUMU“ (Dušan Kováč)	13	
II. KAPITOLA EKONOMICKÝ PRIESTOR	31	
Kráľovské lesy a dynastické majetky Arpádovcov v 11. – 12. storočí (Porovnanie so západnou Európou) (Pavol Hudáček)	31	
Anjouovské hospodárske reformy a ich európske pozadie v hospodárstve Uhorského kráľovstva (Martin Štefánik)	79	
Územie Slovenska ako laboratórium európskych hospodárskych dejín (Roman Holec)	93	
Hľadanie priateľského kompromisu. Realizácia československej pozemkovej reformy na majetkoch britských občanov s dôrazom na Slovensko (Matej Hanula)	136	
Slovensko v plánoch expanzie nemeckého kapitálu do ropného priemyslu juhovýchodnej Európy po roku 1938 (Ludovít Hallon-Michal Schwarcz)	155	
III. KAPITOLA TOTALITA A ODPOR VOČI NEJ	196	
Českoslovenko (Slovensko) – na ceste od sovietskej sféry vplyvu k „sovietizovanému“ Československu v rámci sovietskeho bloku (1941 – 1948) (Jan Pešek)	196	
Špecifické aspekty pôsobenia „občianskeho“ disentu na Slovensku (Juraj Marušiak)	219	
IV. KAPITOLA ELITY V RANNOM STREDOVEKU A V MODERNEJ DOBE	242	
Samova riša a prepožičiavanie vlády cudzincom (Peter Bystrický)	242	
Slovanské „gentes“ a ich vladykovia, kniežatá a kagani od stáhovania národov po Svätopluka (Ján Steinhübel)	262	
Rakúsky byrokratizmus versus uhorské municipiá (Peter Šoltés)	285	
V. KAPITOLA NÁROD A NACIONALIZMUS	336	
Vlastenectvo aj šovinizmus, alebo len nacionalizmus? Terminologické a definičné problémy skúmania nacionalizmov a historická komparácia (László Vörös)	336	
Nacionálna otázka v stredoeurópskom socialistickom hnutí a vznik ČSR (Juraj Benko)	372	
VI. KAPITOLA KONFESIONÁLNA OTÁZKA	404	
Uhorský konfesionálny exil ako súčasť medzinárodnej politiky a kultúrneho transferu (Eva Kowalská)	404	
Otázka rušenia kláštorov v Habsburskej monarchii a Nemeckej riši (Paralely a rozdiely) (Ingrid Kušníráková)	419	
Summary	444	
Menný register	449	

Koncom roka 1948 možno už Československo a v jeho rámci aj Slovensko hodnotiť ako prakticky sovietizované, hoci nie ešte celkom do všetkých dôsledkov. Prebehla posebruárová očista od skutočných aj vymyslených nepriateľov nového režimu, nedemokratické a navyše sfalšované voľby, komunistická strana sa sama vyhlásila za „vedúcu silu“ spoločnosti a ovládla štát a celú spoločnosť, ako údajne demokratická fasáda pôsobil „obrodený“ Národný front. Uskutočnilo sa ďalšie znárodňovanie, prijal sa zákon o prvom päťročnom pláne hospodárskeho vývoja, ako aj viaceré zákony represívneho charakteru, najmä zákon č. 231/1948 Zb. o ochrane republiky. Bol pripravený zákon o jednotnom roľníckom družstve (priyatý v januári 1949), prebiehali previerky členov komunistickej strany, predovšetkým tých, ktorí boli získaní počas masového posebruárového náboru, uskutočnili sa už aj prvé politické procesy, hoci ich rézia ešte nebola tak „prepracovaná“ ako v neskoršom období. Československo bolo už aj svojou vnútropolitickej dimensiou integrálnou súčasťou sovietskого mocenského bloku, išlo cestou „sovjetskeho modelu socializmu“, ktorú definitívne a koncentrovane vyjadrila „generálna línia výstavby socializmu“, schválená IX. zjazdom KSČ v máji 1949.

František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf. *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. Sešity ÚSD AV ČR, sv. 12, Praha 1993; KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce*. Praha : Mladá fronta 1993; MIKLOSKO, František – SMOLÍKOVÁ, Gabriela – SMOLÍK, Peter (eds.). *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 : 1989 (I)*, Prešov : Nakladatelstvo Michala Vaška 2011; PEŠEK, Jan. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava : HÚ SAV a Nadácia M. Šimečku 1998.

2. ŠPECIFICKÉ ASPEKTY PÔSOBENIA „OBČIANSKEHO“ DISENTU NA SLOVENSKU PO ROKU 1969

∞
JURAJ MARUŠIAK

Obdobie druhej polovice 60. rokov 20. storočia bolo pre štáty východného bloku charakteristické na jednej strane úsilím o reformu komunistického systému, predovšetkým v ekonomickej oblasti, na druhej strane v regióne doznieval proces destalinizácie, iniciovanej prvým tajomníkom Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu Nikitom S. Chruščovom na XX. zjazde KSSZ v roku 1956, ktorá nadobudla nové impulzy po XXII. zjazde KSSZ. Odsúdenie represálií počas obdobia stalinizmu, ako aj oslabenie represívneho charakteru komunistických režimov, ktoré upúšťali od perzekúcií plošného charakteru, namierených proti početným skupinám, resp. sociálnym vrstvám, aby ich nahradili diferencovanými a adresnými represiami, posilnili očakávania značnej časti obyvateľstva, že liberalizácia komunistického systému v politickej i ekonomickej oblasti bude pokračovať. Zároveň zvýšili citlivosť niektorých segmentov spoločnosti na opatrenia režimu, ktoré sa dotýkali ich záujmov, ale boli uskutočňované bez ich súhlasu, resp. bez konzultácií s nimi. Vytvoril sa tak priestor pre otvorenú konfrontáciu časti obyvateľstva s komunistickým režimom, pričom na rozdiel od minulosti kritici režimu v prevažnej miere upustili od násilných foriem odporu. Jednou z foriem vyjadrovania nesúhlasu s praktikami komunistického režimu sa stali disidentské skupiny, orientované na ochranu ľudských práv, ktoré súce vystupovali otvorene, ale formovali sa nezávisle od oficiálnych štruktúr. Uvedené skupiny, označované ako „občiansky disent“, vznikali v druhej polovici 60. rokov predovšetkým v ZSSR a v Poľsku, spočiatku ako protestné iniciatívy, resp. neformálne okruhy alternatívnej kultúry. V dôsledku narastajúcich represií sa tieto okruhy dostávali do konfrontácie s oficiálnymi štruktúrami a od 70. rokov sa začali formovať ako alternatívne skupiny.¹

V Československu liberálna atmosféra v kultúre a v médiách, ako aj projekty ekonomických reforiem vytvárali v druhej polovici 60. rokov značný priestor pre dialóg v rámci oficiálnych inštitúcií komunistického režimu. Tento proces liberalizácie, ktorý akceleroval počas pokusu o reformu komunistického systému v roku 1968, bol zastavený inváziou vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Následný proces „normalizácie“ znemožnil dialóg v rámci

¹ Podrobnejšie pozri Słownik dysydentów I., II. Warszawa, Karta 2007.

oficiálnych štruktúr a čistky v Komunistickej strane Československa (KSČ) a vo verejných inštitúciách vytvorili početnú skupinu občanov, postihnutých represiami a nespokojných s obnovením nedemokratického režimu. Existencia týchto skupín vytvorila priestor pre formovanie nezávislých iniciatív, reprezentovaných o. i. aj disidentským hnutím, ktoré sa však na rozdiel od obdobia 60. rokov formovali nielen mimo oficiálnych inštitúcií, ale aj v priamej konfrontácii s nimi.

Na rozdiel od situácie v Českej republike však na Slovensku represie voči priaznivcom reformného procesu v roku 1968 mali miernejší charakter. Vo väčšine prípadov postupy neznamenali zbavenie možnosti pracovať v pôvodnom povolaní. To komunistickému režimu umožnilo zmierniť politickú konfrontáciu na Slovensku a zároveň predišlo sformovaniu skupinového, resp. generačného povedomia ľudí, postihnutých za angažovanosť v roku 1968. Táto skupina potenciálnych odporcov režimu teda bola v prevažnej miere buď neutralizovaná, alebo integrovaná do normalizačného režimu, hoci za značne nedôstojných podmienok. Museli akceptovať napr. obmedzené možnosti služobného postupu a najmä v prvom desaťročí „normalizácie“, t. j. do konca 70. rokov, aj zákaz publikovania pod vlastným menom. Napriek tomu však táto skupina perzekvovaných občanov vo svojej väčšine, pokiaľ sa jej príslušníci nerozhodli aktívne vystupovať proti normalizačnému režimu, nebola úplne zbavená možnosti pôsobiť v pôvodnom povolaní.² Individuálne osudy ľudí, v prípade ktorých perzekúcie nadobudli existenčný charakter, resp. boli nútene vykonávať manuálne zamestnania, ako napr. novinár Roman Kaliský, filozof Milan Šimečka, spisovatelia Dominik Tatarka, Ivan Kadlecík alebo Pavol Hruž, ale aj bývalý prvý tajomník Ústredného výboru KSČ Alexander Dubček, mali charakter exemplárnych prípadov a slúžili na zastrašenie ostatných potenciálnych aktívnych odporcov režimu. Tento kontrast medzi charakterom represálií na Slovensku a v Česku ešte len umocnili prípady historika Jozefa Jablonického a spisovateľky Hany Ponickej, ktorí si dobrovoľne zvolili cestu konfrontácie s normalizačným režimom v priebehu 70. rokov.

Zlyhanie reformného komunizmu

Uvedený prístup, ale aj celková slabosť komunistických a socialistických tradícií v slovenskej politickej kultúre spôsobili, že na rozdiel od Česka sa v prvej polovici 70. rokov na Slovensku neetabloval tzv. eurokomunistický, resp. socialistický prúd. Pritom tento prúd zohrával v Česku, najmä na začiatku 70. rokov, významnú úlohu z hľadiska formulovania politických požiadaviek a koncepcíí

² Kusý, Miroslav: Exkomunisti a Charta 77. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 51-52.

disentu.³ Normalizačný režim ho v danej dobe považoval za vážne nebezpečenstvo z viacerých hľadísk. Združoval totiž viacerých bývalých komunistických politikov, ktorí poznali mechanizmy fungovania komunistického režimu a zároveň svojím odvolávaním sa na komunistické, resp. socialistické hodnoty, spochybňovali ideologickú legitimitu režimu. Zároveň jeho protagonisti sa orientovali na eurokomunistické strany v západnej Európe (najmä na komunistické strany v Taliansku a vo Francúzsku) a na členské subjekty Socialistickej internacionály, čím komplikovali pozíciu normalizačného režimu na medzinárodnej scéne. Do tohto prúdu patrili, prinajmenšom v prvej polovici 70. rokov, napr. bývalí politici Jaroslav Šabata, Ludmila Jankovcová, Jiří Hájek, Vladimír Kadlec, František Kriegel, František Vodsloň, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, resp. intelektuáli ako napr. Karel Kosík, Zdeněk Jičínský a ī.⁴

S výnimkou sporadických vystúpení Alexandra Dubčeka sa aktívnejšie do opozičných aktivít proti normalizačnému režimu nezapojil žiadny bývalý komunistický politik, vylúčený z Komunistickej strany Slovenska (KSS) za účasť v tzv. obrodnom procese v roku 1968. Hoci primárne Dubčekov list Federálneho zhromaždeniu ČSSR a Slovenskej národnej rade z 28. októbra 1974, v ktorom poukazoval na narastanie korupcie, demoralizáciu KSČ a na masové porušovanie ľudských práv,⁵ vyvolal značný ohlas v zahraničí aj v domácom prostredí, samotný Dubček sa na konsolidáciu demokratických síl nepodieľal a politicky sa začal aktivizovať až v druhej polovici 80. rokov. Aj šírenie ľavicového a socialistického samizdatu bolo skôr záležitosťou jednotlivcov (napr. Viliama Ciklamíniho)⁶ a až do roku 1988 nie sú potvrdené významnejšie politické, resp. samizdatové aktivity v prostredí reformných komunistov. Dubček sa angažoval predovšetkým individuálne a nepodieľal sa ani na príprave, ani na podpísaní Charty 77, hoci udržiaval sporadické kontakty s predstaviteľmi disentu.⁷ Na rozdiel od Česka sa na Slovensku nevytvorila ani stabilnejšia organizačná štruktúra, ktorá by združovala stúpencov „obrodného procesu“.⁸ Na konci 70. rokov sa skupina ekonómov z tohto okruhu pod vedením Hvezdoňa

³ Otáhal, Milan: Opozice, moc, spoločnosť 1969/1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994, s. 20-30.

⁴ Mlynář, Zdeněk: Od apelu na komunistické hnutí k „Charte 77.“ In: Mlynář, Zdeněk: Socialistou na vlné noze. Praha, Prospektum 1992, s. 9-10.

⁵ Dubček žaluje (dokument z časopisu čs. socialistické opozicie). In: Laluhá, Ivan – Uher, Ján (eds.): Cesty k novembру 1989. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová Práca 2000, s. 159 – 173.

⁶ Autrata, Oto: Poznámky k vzniku Klubu Obroda Slovenska. In: Laluhá, Ivan – Uher, Ján (eds.): Cesty k novembru 1989. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová Práca 2000, s. 87.

⁷ Podrobnejšie pozri: Kusý, Miroslav: Stretnutia s Alexandrom Dubčekom. OS, 1998, č. 8, s. 71; Laluhá, Ivan – Uher, Ján (eds.): Cesty k novembru 1989. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová Práca 2000.

⁸ Porovn. Autrata, Oto: Poznámky k vzniku Klubu Obroda Slovenska. In: Laluhá, Ivan – Uher, Ján (eds.): Cesty k novembru 1989. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová Práca 2000,

Kočtúcha pokúšala vytvoriť tzv. ekonomický krúžok z radov bývalých pedagógov bratislavskej vyskej školy ekonomickej. Cieľom krúžku bolo vyvolať diskusiu o hospodárskej politike vedenia KSČ. Podľa správ ŠtB však pokus o organizovanie podobných diskusií, ktoré mali prebiehať na chate H. Kočtúcha, bol zmarený už v zárodku: „Tejto činnosti vzhľadom na jej nebezpečnosť bolo vhodnými rozkladnými opatreniami už pred prvým stretnutím zabránené a záujem o túto organizovanú činnosť je nadálej pod našou agentúrnou kontrolou.“⁹ Okrem Kočtúcha sa mali diskusii zúčastňovať aj Viktor Pavlenda, Ladislav Klinko, Jaroslav Husár¹⁰ a bývalý diplomat J. Králik.

Alexander Dubček sa neúspešne pokúšal o vytvorenie tzv. Konzultatívnej skupiny. S iniciatívou založenia Slovenského fóra prestavby vystúpil Milan Strhan, ktoré však takisto nezohralo pri formovaní demokratickej opozície významnejšiu úlohu. Kontakty niektorých vylúčených členov KSS s českým Klubom za socialistickú prestavbu obroda mali individuálny charakter. Len obmedzený vplyv, najmä v Bratislave a v Trenčíne, mal samizdatový časopis Myšlienka a čin, ktorý začal vychádzať na prelome rokov 1988 a 1989 z iniciatívy Alexandra Dubčeka a jeho spolupracovníkov Hvezdoňa Kočtúcha a Ivana Laluhu. Hoci teda reformní komunisti z roku 1968 tvorili súčasť opozície proti normalizačnému režimu, ich aktivizácia nastúpila pomerne neskoro a až do pádu režimu v roku 1989 sa im nepodarilo vytvoriť významnejšiu politickú platformu.

„Občiansky disent“ na Slovensku

Na rozdiel od Česka sa teda okruh niekdajších reformných komunistov podstatne menej angažoval v disidentskom hnutí a neangažovali sa ani v Charte 77. Ich postoj k nej bol zrejme do značnej miery ovplyvnený tým, že sa signatárom Charty 77 nestal Alexander Dubček. Hoci bývalí funkcionári KSS z roku 1968 zostávali po celé obdobie do roku 1989 predmetom pozornosti Štátnej bezpečnosti (ŠtB), v konečnom dôsledku vzhľadom na ich malú aktivitu podstatne väčšie nebezpečenstvo pre režim predstavoval okruh disidentov, ktorý udržiaval kontakty s prostredím Charty 77, hoci doň nepatrili

s. 87 – 92; Kokošková, Zdeňka – Kokoška, Stanislav: Obroda. Klub za socialistickou prestavbu. Dokumenty. Praha, Ústav pro soudobé dějiny – Maxdorf 1996.

9. január 1979, Bratislava. Zhadnotenie výsledkov agentúrno-operatívnej činnosti XII. Správy ZNB za rok 1978 po linii vnútorného nepriateľa. Dokument č. 19. In: Sivoš, Jerguš (ed.): XII. Správa ZNB. Dokumenty k činnosti Správy kontrarozviedky v Bratislave v rokoch 1974 – 1989, s. 288, 296.

10. Jaroslav Husár (nar. 31. 5. 1936, registračné číslo 20938) je v registračných protokoloch Správy ŠtB Bratislava evidovaný od 9. júna 1978 ako agent pod krycím menom Magister. Jeho spis bol uložený do archívu 3. decembra 1989. Bol využívaný po linii „pravica.“ Registračné protokoly agentúrnych a operatívnych zväzkov Štátnej bezpečnosti. Bratislava, Ústav pamäti národa. <http://www.upn.gov.sk>

iba jej signatári. Z inštitucionálneho hľadiska nemožno hovoriť v ich prípade o skupine, keďže nevytvorili žiadnu organizačnú štruktúru ani publikáčnu platformu. Napriek tomu však správa kontrarozviedky (XII. správu Federálneho ministerstva vnútra ČSSR) zaraďovala do I. kategórie nebezpečenstva signatárov Charty 77 spisovateľa Dominika Tatarku, filozofov Miroslava Kusého a Júliusa Strinku, ako aj sympatizantov Charty 77, ktorí ju však z rozličných dôvodov nepodpisali, ako napr. Milana Šimečku, Jozefa Jablonického, Otília Plávkovú a Almu Münzovú. Z okruhu reformných komunistov do tejto kategórie patrili iba Alexander Dubček a Hvezdoň Kočtúch.¹¹ Štruktúra disidentov, zaraďovaných do kategórii „nepriateľské osoby“, sledované po linii vnútorného nepriateľa, sa postupne menila, predstavitelia občianskeho disentu však v nej boli až do roku 1989 zastúpení najpočetnejšie.

Samotná Charta 77 na Slovensku podstatnejší úspech nezaznamenala. Hovorca Charty 77 z roku 1990 identifikoval 36 signatárov. Chýba však medzi nimi napr. J. Strinka, ktorého v zoznamoch uvádzia V. Prečan¹², do tohto počtu nie sú zahrnutí ani signatári slovenského pôvodu, žijúci trvalo v Česku. Nízky počet signatárov Charty 77, žijúcich na Slovensku je pravdepodobne nielen dôsledkom špecifického charakteru represií, praktizovaných normalizačným režimom, ale aj existencie komunikačnej bariéry medzi disidentským okruhom v Bratislave a v Prahe, keď slovenskí signatári nevyvíjali adekvátné úsilie na získavanie ďalších podpisov. Zdá sa však, že nízky počet signatárov bol aj dôsledkom preventívnych aktivít ŠtB, ako o tom svedčí prípad kniazov Róberta Gombíka a Mariána Zajíčka, ktorí sa pokúšali rozšíriť text úvodného vyhlásenia medzi kniazov katolíckej cirkvi.¹³

Napriek svojej malej početnosti okruh okolo slovenských signatárov Charty 77 a ich priaznivcov vyvolával obavy komunistického režimu vzhľadom na svoje úzke kontakty s pražským disidentským prostredím, ktoré im zabezpečovalo o. i. publikáčné možnosti v českom samizdate, ale aj možnosť publikovania v exilových vydavateľstvách a časopisoch. Nemožno obísť ani intelektuálny potenciál príslušníkov uvedeného okruhu, ktorí sa v priebehu 70. a 80. definitívne rozišli s komunistickou ideológiou. Hoci teda príbeh tzv. občianskeho disentu je v prvom rade príbehom jednotlivcov, uvedený okruh sa výrazným spôsobom podieľal na spolitizovaní nezávislých iniciatív na Slovensku. S jeho protagonistami úzko spolupracovali aj príslušníci politicky orientovanej časti

11. Sivoš, Jerguš (ed.): XII. Správa ZNB. Dokumenty k činnosti Správy kontrarozviedky v Bratislave v rokoch 1974 – 1989, s. 55.

12. Soupis signatářů Prohlášení Charty 77. P12. In: Císařovská, Blanka - Prečan, Vilém (ed.): Charta 77: Dokumenty 1977-1989. Přílohy. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 370:
13. Balún, Peter: Akcia „Kniha“. Charta 77 na Slovensku. Pamäť národa, 2007, č. 2, s. 85.

kresťanského disentu Ján Čarnogurský, Ján Langoš, Anton Selecký a František Mikloško.

Od polovice sedemdesiatych rokov jeho protagonisti publikovali v českých samizdatových periodikách, ako napr. *Obsah*, *Doba*, *Dialogy*, *Československý fejeton/fejtón* i *Lidové noviny*, ako aj v samizdatovej edícii *Petlice*, neskôr aj v zahraničí (napr. pomocou exilového vydavateľstva *Naše Snahy*, 68 Publishers, časopisov *Listy* a *Svědectví* a ī.). V pražskom samizdate však začali ako prví publikovať spisovatelia Ivan Kadlecík a Pavol Hruž.¹⁴

Stredoeurópsky kontext disentu na Slovensku

Nemožno však ignorovať skutočnosť, že pri analýze disentu na Slovensku je potrebné okrem spoločného československého kontextu zohľadňovať aj kontext poľský, resp. maďarský. Najmä predstavitelia mladšej generácie príslušníkov nezávislých iniciatív, napr. Ján Budaj, zdôrazňujú význam kontaktov s poľskými disidentmi pre formovanie svojich názorov a rozvíjanie nezávislých aktivít. Budaj sa odvoláva o. ī. na stretnutia s ľuďmi z okruhu okolo novinára Andreja Jagodzińskiego a sociologičky Aldony Jawłowskej, resp. s budúcimi aktivistami KOR-u a hnutia Solidarita.¹⁵ Kontakty s aktivistami mazovskej pobočky Nezávislého združenia odborových zväzov „Solidarita“, zástupcami Solidarity individuálnych roľníkov (*Solidarność rolników indywidualnych*) a príslušníkmi nezávislého študentského hnutia v rokoch 1980-1981 priznával aj významný predstaviteľ mladšej vlny disentu z okruhu maďarskej menšiny na Slovensku Károly Tóth.¹⁶ Z hľadiska kontaktov medzi slovenským nezávislým prostredím a Poľskom zohral významnú úlohu básnik a organizátor alternatívnej kultúry Tomáš Petřív, ktorý v samizdatových časopisoch Kontakt a Altamira publikoval o. ī. preklady z poľskej literatúry. Ako študent pražskej Filmovej akadémie múzických umení sa podieľal na sprostredkovávaní kontaktov medzi prostredím Charty 77 a poľským Výborom pre obranu robotníkov (*Komitek Obrony Robotników*, KOR). Výsledkom jeho stretnutia s jedným s lídrov KOR Jackom Kuroňom bolo stretnutie zástupcov československého a poľského disentu v Krkonošíach 27. júla 1978.¹⁷

Prostredie disentu v Maďarsku významne ovplyvnilo predovšetkým aktivity maďarskej menšiny na južnom Slovensku, čomu prospela aj absencia

¹⁴ Kusá, Jolana a kol.: Život v slove a život slovom. Zjavné a skryté súvislosti slovenského samizdatu. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1995, s. 107-123.

¹⁵ Ač, Michal: Zostať sám sebou. Rozhovor s Jánom Budajom. Kultúrny život, 6. 6. 1990, č. 8, s. 3-4. Budaj, Ján: Rozhovor autora s Jánom Budajom, Bratislava, 16. 3. 1999.

¹⁶ Tóth, Károly - Öllős, László: Rozhovor autora s K. Tóthom a L. Öllősom. Bratislava 12. 5. 1999.

¹⁷ Blažek, Petr: Dějiny Polsko-československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976-1989. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českých dějin 2008 (disertační práce), s. 59 - 60.

jazykovej bariéry. Najmä mladšia generácia aktivistov Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu okolo K. Tótha sa orientovala na spoluprácu s liberálnymi intelektuálmi, ako napr. so spisovateľom Györgyom Konrádom, Györgyom Benczem, Miklósom Tamásom Gáspárom, Árpádom Gönczom, Gáborom Demszkym, Bálintom Magyarom, Ivánom Petőm a s budúcimi autormi a redaktormi budapeštianskeho samizdatového časopisu Beszélő (napr. s Jánosom Kisom). Tieto kontakty prispeli k tomu, že členovia maďarskej demokratickej opozície zorganizovali napr. protestnú akciu na podporu Václava Havla, Václava Bendu, Jiřího Dienstbiera a ďalších väznených v súvislosti s prípravou procesu proti členom Výboru na obranu nespravodlivostí (VONS) v roku 1979. Aktivisti Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu sa podieľali na pašovaní maďarskej samizdatovej literatúry a časopisov na Slovensko. Zároveň navštevovali tzv. lietajúcu univerzitu v Budapešti, na ktorej absolvovali prednášky z filozofie, politológie, sovietológie či histórie. Z iniciatívy K. Tótha a László Öllősa sa v rámci tejto tzv. lietajúcej univerzity usporiadal špeciálny kurz zameraný na študentov z radov maďarskej menšiny na Slovensku. V neskorších rokoch okruh okolo K. Tótha prispel aj k nadviazaniu kontaktov medzi českou Demokratickou iniciatívou a maďarským hnutím Zväz mladých demokratov (Fidesz).¹⁸ Osobitnú pozornosť by si zaslúžili zahraničné kontakty „kresťanského“ disentu, resp. tzv. tajnej cirkvi, najmä s Poľskom, to však presahuje rámec tohto príspevku.

Disent ako príbeh jednotlivcov

Početná slabosť tzv. občianskeho disentu na Slovensku len zvýrazňuje fakt, že k jeho dejinám je potrebné pristupovať nielen ako k príbehu komunity, ale prinajmenšom v rovnakej miere aj ako k individuálnym osudom jeho protagonistov. Na rozdiel od Charty 77, ktorej dokumenty prekračovali pôvodný ľudskoprávny rámec, disent na Slovensku azda s výnimkou ekologického samizdatu *Bratislava nahlas*¹⁹ nepredstavoval odbornú oponentúru vládnych politík. Ponímanie príslušnosti k disentu ako individuálneho vyjadrenia vlastného etického postoja potvrdzujú aj publikácie najvýznamnejších predstaviteľov disentu na Slovensku. Tak napr. Miroslav Kusý poukázal, že Chartu 77 vníma ako „voľné združenie jednotlivcov“, ktorých nespája politický program, ale „hodnotový, intelektuálne zdôvodnený postoj osobnosti ako jednotlivca.“²⁰ Obdobne mravné odôvodnené postoja bolo prítomné v príspevku spisovateľky Hany Ponickej, ktorá mal odznieť na 3. zjazde Zväzu slovenských spisovate-

¹⁸ Tóth, Károly - Öllős, László: Rozhovor autora s K. Tóthom a L. Öllősom. Bratislava 12. 5. 1999.

¹⁹ Budaj, Ján (ed.): Bratislava nahlas, Bratislava, MV SZOPK 1987.

²⁰ Kusý, Miroslav: Charta '77 a reálny socializmus. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 28-29.

ňov v roku 1977 ako reakcia na kampaň proti Charte 77: „Nevládzem sa už ďalej „tajně styděť“, nevládzem sa už ďalej hanbiť tajne, že ja smiem publikovať, zatiaľ čo druhí nesmú. (...) Trpíme morálne a naše morálne utrpenie je z morálnych útrap druhých, z neustálych rozporov medzi slovom a činom, z bujenia poloprávd a lží, zo stále sa stupňujúcich dvojtvárností a z nepochopiteľných záクロkov, škodlivých našej spoločnosti. ... Nás bášnik ľud (...) dnes hovorí: U nás sa klame!“²¹

Volba disidentstva, chápana ako individuálny morálny akt spôsobila, že príslušníci občianskeho disentu nepovažovali za možné osloviť širšie vrstvy spoločnosti. Naopak, voči politike ako výkonu moci pociťovali skepsu, podobne ako voči veľkým sociálnym projektom, čo potvrzuje antiutopický diskurz Šimečkových prác. Preto sa napr. Šimečka vyhýbal diskusiám o konkrétnej povahе budúceho politického systému. Naopak, nazdával sa, že v 80. rokoch spoločnosť potrebuje primárne „duch verejného demokratického života“, ktorý by bol osoznejší, ako vytvorenie tradičných demokratických inštitúcií. Podľa jeho slov „elementárna demokracia musí začínať na úrovni všedného zamestnanecného a občianskeho života.“²² Volba dráhy disidentstva znamenala zároveň výzvu pre bipolárne rozdelenie sveta, ktoré vnucovalo na oboch stranach železnej opony občanom ideologický obraz skutočnosti namiesto kvalifikovaného poznania a rozumu.²³

Paradoxne, časť mladej generácie z okruhu alternatívnej kultúry vnímala Chartu 77 negatívne práve z morálnych dôvodov. Jej existenciu a pôsobenie vnímali ako priatie pravidiel hry, definovaných režimom. Účastníci alternatívnej kultúry, ktorí patrili medzi zakladateľov nenáboženského samizdatu na Slovensku (v roku 1980 začal vychádzať prvý nenáboženský samizdatový časopis *Kontakt*), sa vo väčšine prípadov ani nepokúšali publikovať v oficiálnych časopisoch, resp. vydavateľstvách. Napriek tomu, že so signatárimi Charty 77 udržiaval kontakty a v ich samizdatových časopisoch signatári Charty 77, resp. iní protagonisti „občianskeho disentu“ publikovali, až na výnimky (Tomáš Petřív, Gabriel Levický) sa k Charte 77 nepripojili. Tak napr. podľa J. Budaja jej vyhlásenie neoslovovalo ich generačnú skupinu, ktorá neaspireovala na účasť v mocenských štruktúrach režimu a chcela vyvíjať svoje aktivity nezávisle od panujúcich politických pomerov. Vnímali ju ako iniciatívu, doža-

dujúcu sa „opravenia socializmu“, založenú vylúčenými komunistami, ktorí sa podľa J. Budaja „chceli dostať späť do politiky.“²⁴ Vylúčených komunistov obviňovali z toho, že stav zo 70. a 80. rokov pomáhal spoluvtvárať a keď „zbadali, že projekt (socialistickej spoločnosti – pozn. aut.) má závažné chyby, bolo už neskoro.“²⁵ Zároveň však práve táto „druhá generácia“ naznačila, že Charta 77 jej nepostačuje aj preto, lebo jej chýbal pozitívny program: „Skôr považujeme za dôležité, aby tu vôbec bol aspoň náznak nejakej budúcnosti.“²⁶ Obdobou generačného konfliktu v Charte 77 a medzi „prvou“ a „druhou“ generáciou slovenského disentu boli zmeny v prostredí maďarského disentu na Slovensku, keď v ňom v rokoch 1988 – 1989 prevzali iniciatívu príslušníci mladšej, liberálne orientovanej generácie Károly Tóth a László Öllős, ktorí posilnili v jeho agende všeobecno-demokratické požiadavky.

K izolovanosti disidentských okruhov, tzv. ostrovov pozitívnej deviácie,²⁷ prispieval nielen malý počet disidentov na Slovensku, ale aj roztrieštenosť nezávislých iniciatív podľa svojho zamerania (alternatívna kultúra, kresťanský disent, aktivisti maďarskej menšiny, ochrancovia prírody, exkomunisti z roku 1968) a regionálna roztrieštenosť, vyplývajúca nielen z komunikačných bariér, charakteristických pre štát s nedemokratickým režimom, ale aj z nezavŕšeného procesu národnej integrácie Slovenska. Len minimálna komunikácia existovala napr. medzi slovenskými a maďarskými disidentmi, kym medzi bratislavským a košickým okruhom alternatívnej kultúry neexistovala komunikácia žiadna.

Ak však disidentská voľba mala charakter individuálneho morálneho aktu, v prípade Slovenska, kde tento akt bol dielom malého počtu jednotlivcov, bol v prostredí disentu v Bratislave reálne prítomný pocit osobnej izolácie. Svedčí o tom aj názov knihy D. Tatarku *Sám proti noci*,²⁸ publikovanej v exile, ale aj jeho korešpondencia, ktorá odráža zúfalstvo z izolácie, v ktorej sa ocitol v bratislavskom prostredí a z absencie solidarity zo strany kolegov – spisovateľov a kultúrnych pracovníkov. Vo svojich listoch písal napr.: „Ženú ma do samovraždy.... občas som na dne a volám: Ak chcete, zabite ma. Mňa to už nebaví.“²⁹ Absenci kolegálnej solidarity pociťoval však aj napr. historik Jozef

24 Budaj, Ján: Rozhovor autora s Jánom Budajom, Bratislava, 16. 3. 1999.

25 Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan: Prvý rozhovor s druhou generáciou. In: Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan: Veľký brat a veľká sestra. O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2000, s. 11.

26 Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan: Druhý rozhovor s druhou generáciou. In: Kusý, Miroslav – Šimečka, Milan: Veľký brat a veľká sestra. O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2000, s. 195.

27 Szomolányiová, Soňa: Je sociálna zmena mimo nás? Literárny týždenník, 1989, č. 11.

28 Tatarka, Dominik: *Sám proti noci*. München, Arkýr 1984

29 Podlipná, Erika: Koláž. Bratislava, Fragment 1993, s. 113, 125, 127.

Jablonický³⁰ či spisovateľka Hana Ponická: „Taký dnešný spisovateľ..., čo je to vôbec za tvora? Kopnú ho a on sa ešte i nazad priplazí ako zdeptaný pes so stiahnutým chvostom a radostne zaskučí, keď ho pán, čo ho odkopol, znova vzal na milosť...“³¹

Realita normalizačného režimu, ktorá ohrozovala všetkých kritikov režimu bez ohľadu na slabosť disentu na Slovensku spôsobili, že okrem už spomínaného generáčného konfliktu ďalšie štiepenia, prítomné v disidentskom prostredí, nevyústili ani do politického konfliktu, ale ani do intelektuálnych sporov. Dominantným zostával konflikt medzi komunistickým režimom a zárodkami občianskej spoločnosti. V slovenskom disente tak neodznela diskusia o vzťahoch štátu a cirkvi, resp. o vzťahoch medzi komunistami a kresťanmi či kresťanmi a neveriacimi. Len v obmedzenej mieri sa hovorilo o vzťahu k minulosti, v náznakoch o slovensko-maďarských vzťahoch, ale napr. úplne absentovala diskusia medzi pravicou a ľavicou.

Slovenská identita v optike disentu

Vznik československej federácie vytvoril priestor pre uplatnenie veľkej časti slovenskej inteligencie. Azda aj preto diskusie o postavení Slovenska v rámci spoločného československého štátu, resp. na medzinárodnej scéne sa v období 70. rokov ocitli mimo pozornosť oficiálnej politiky a disentu. Na druhej strane do úvah slovenského disentu sa premietala aj dilema priorít „federácie verus demokracia“, nastolená v roku 1968. Odráža sa v nich trauma, že idea národnej emancipácie bola zneužitá pri potláčaní demokracie po sovietskej invázii.

Tatarka ešte v roku 1968 vyzýval, aby rozhodnutie o federalizácii Česko-slovenska bolo prijímané „plebiscitom, slobodným a uváženým rozhodnutím občana“, nie na základe rozhodnutia zhora, v podmienkach absencie štátnej suverenity.³² Realizáciu projektu národa podmieňoval zachovaním a obnovou historickej pamäti. Varoval pred dehumanizáciou, ktorá vedie k strate ľudskej identity. Zabrániť jej môže iba uvedomelá formulovanie a plnenie národného programu, čo však podmienuje demokraciou: „Dnes nástojím na tom, aby sa naše národy český a slovenský vyjadrovali, zakúšali rozkoš vyjadrenia sa a tvorby.“³³ Kým v roku 1969 pred stratou individuálnej národnej osobitosti varoval,

v prvej polovici 80. rokov už vzhľadom na pasívny postoj väčšiny Slovákov voči normalizácii ju už konštatoval ako fakt: „Slováci sa búriť nebudú. Slováci sa opäť ľahko zbavili ľarchy byť národom, sú zase ľudom, iba ľudom, pokojným, ako predtým bohabojným...“³⁴ V Tatarkovom ponímaní sa teda proces národnej identifikácie spájal s hodnotami individuálnej slobody a demokratického občianstva.

Stratu historického povedomia Slovenska reflektoval aj Ján Budaj v roku 1981. „Sebanepoznanie“ Slovákov, ktoré bolo dôsledkom útoku deformácie historickej pamäti v rokoch komunizmu, viedlo podľa Budaja k vytvoreniu slovenského spoločenského povedomia, poznačeného nacionalizmom a šovinizmom, v ktorom Slovákom absentoval skutočný obraz o sebe a o svete. Preto sa podľa neho práve počas normalizačného režimu rozvinul „ideál jednorozmerného Slováka... bytosti s nedôverou a nepriateľstvom k susedom a s pocitom menejcenosti k Čechom.“ Zároveň Budaj v eseji *Bratislavský chodec* poukazoval na rozličnú percepciu udalostí v najnovších dejinách v slovenskej a českej spoločnosti, čo je dôsledkom „aplikovania sféry sociálneho vedomia českého spoločenstva na Slovensku.“³⁵

Miroslav Kusý zas v rámci literárneho projektu *Slovenský fenomén*, ktorý sa realizoval v roku 1981 v prostredí disentu a alternatívnej kultúry poukazoval na nízku mieru integrácie slovenskej spoločnosti. Jeho provokatívna esej *Slovenský fenomén* spochybňovala perspektívnu zavŕšenia formulovania národného projektu pri absencií takých integrujúcich prvkov, ako sú konsenzuálne uznávané historické osobnosti, jednotný jazyk a vedomie národnej príslušnosti. Tu argumentoval významnou úlohou regionálnych identít v procesoch individuálnej identifikácie Slovákov i pretrvávaním dialektov v každodennej komunikácii.³⁶

Podobne ako Budaj a pred ním Tatarka varoval pred elimináciou národných tradícií z historickej pamäti, napr. v podobe vytláčania národných sviatkov komunistickými: „Lebo ked' na toto všetko zabudneš, akýže budeš ešte Slovák“.³⁷ Zároveň sa však v eseji *Slovenský fenomén* kriticky vymedzuje voči národným tradíciam, keď označuje slovenský fenomén za oportunistický a realizáciu národných ašpirácií Slovákov v minulosti spája s víťazstvami protidemokratických síl. Napriek provokatívne kladeným otázkam si však Kusý zachovával optimizmus, keď konštatoval, že proces národnej homogenizácie sa postupne realizuje a Slováci sa po II. svetovej vojne transformujú na

³⁰ Rozhľady s dokumentáciou. In: Slovenské rozhľady, č. 6, 1995, s. 11-43; Jablonický, Jozef: Záznamy o perzekúcií historika. In: Slovenské rozhľady, č. 7, 1996, s. 31-55.

³¹ Ponická, Hana: Lukavické zápisky. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2004, s. 174-175.

³² Tatarka, Dominik: Po vpade cudzích vojsk. Odpoveď v ankete pri priležitosti 50. výročia ČSR. In: Tatarka, Dominik: Kultúra ako obcovanie. Výber z úvah. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1996, s. 242-243.

³³ Tatarka, Dominik: K šestdesiatemu výročiu Československej republiky (Odpoveď v ankete Dejiny a súčasnosť). In: Tatarka, Dominik: Kultúra ako obcovanie. Výber z úvah. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1996, s. 246-248.

³⁴ Tatarka, Dominik: Sám proti noci. München, Arkýr 1984, s. 34.

³⁵ Pastier, Oleg: Z histórie bratislavského samizdatu. In: Fragment K, 1991, č. 2 (s. 50-57); č. 3 (s. 130-135); č. 4 (s. 84-94); č. 5 (129-134); č. 7 (s. 115-121); č. 8 (s. 137-141). Bratislava, Archa 1991.

³⁶ Kusý, Miroslav: Skadial som, stadiaľ som, slovenského rodu som... In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 59 - 72.

³⁷ Kusý, Miroslav: Slovák som a Slovák budem... In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 96.

moderný európsky národ. Zdôraznil, že vznik československej federácie znamenal rehabilitáciu idey slovenskej štátnosti, keď dokázal, že „idea slovenskej národnej štátnosti a režim Slovenského štátu nie sú teda jedno a to isté a jedno nezastupuje druhé.“ Očakával, že v dôsledku sklamania z federácie, realizovanej v nedemokratických podmienkach, ktorá neprispela k zlepšeniu ekonomických, ani mocensko-politickejch pomerov sa do popredia dostanú aj „ľudské a občianske dimenzie národnej existencie.“

Na bytovom stretnutí, programom ktorého bola diskusia o uvedenej eseji, sa k argumentom Kusého prihlásil jedine Milan Šimečka, ktorý ju označil za „odvážny čin, ako pokus o desentimentalizáciu slovenského národomectva.“ Ostatní prítomní reagovali prevažne negatívne. Tak napr. filozof Marián Váross prezentoval výhrady voči koncepcii, v duchu ktorej malo slovenské národné hnutie v 40. rokoch 19. storočia reakčný charakter, pričom poukazoval na humanistický charakter vystúpenia Ludovíta Šútura. Takisto odmietol Kusého tézu o oportunistickom charaktere slovenského fenoménu, pričom poukázal na protifašistické vystúpenie Slovákov v SNP.³⁸

Z neskoršej reflexie Milana Šimečku však vyplynulo, že diskusia o „slovenskom fenoméne“ mala podstatne širší záber, keď jej predmetom bola samotná budúcnosť československého štátu. Pritom zdrojom ohrozenia existencie Československa nebola iba slovenská nedôvera k „pražskej samolúbosti“, ale aj ľahostajnosť a apatia k československej štátnosti v českom prostredí, v ktorom bol normalizačný režim, stelesňovaný dvoma slovenskými politikmi – generálnym tajomníkom Ústredného výboru KSČ Gustávom Husákom a tajomníkom ÚV KSČ Vasilom Biľakom.³⁹

Postoj Kusého k myšlienke slovenskej štátnosti sa transformoval v druhej polovici 80. rokov. Okrem už spomínamej traumy zo zneužitia slovenského nacionálizmu na potlačenie demokracie v rokoch 1968-1969 v prostredí disentu rezonovala aj pozitívna skúsenosť so spoluprácou s prostredím pražského disentu, ale aj obavy, že by sa myšlienky slovenskej štátnosti mohli opäťto vne zmocniť dogmatické a protidemokratické sily. Aj preto Miroslav Kusý pri príležitosti 70. výročia vzniku Československa reagoval odmietavo na výzvu komunistického spisovateľa a predsedu Matice slovenskej Vladimíra Mináča, aby sa oslavu staronového štátneho sviatku, ktorý vedenie KSČ obnovilo v roku 1988 v snahe o hľadanie nových zdrojov legitimitu vlastnej moci, realizovali s poslaním „utvrdzovať slovenskú štátnosť v rámci Československa.“ V reakcii na Mináčovo vystúpenie konštatoval, že jedinou artikulovanou

³⁸ Váross, Marián: Slovenský fenomén, 3. 7. 1985. In: Váross, Marián: Úvahy v samote. Bratislava, Bradlo 1991, s. 170-173.

³⁹ Šimečka, Milan: Mezi Prahou a Bratislavou. Lidové noviny, december 1989, roč. 2, č. 12, s. 3.

a rozpracovanou ideou slovenskej štátnosti je idea Ľudácka. Naopak, zdôraznil, že československá štátnosť má svoj pôvod v idee česchoslovakizmu, ktorý však v jeho ponímaní nemal etnický charakter, ale štátoprávny. Kusého česchoslovakizmus, ku ktorému sa explicitne v roku 1988 prihlásil, kládol „dôraz na to, čím sú si Česi a Slováci navzájom blízki, čo majú spoločné.“⁴⁰

V Kusého chápaní teda prípustné boli technické a inštitucionálne úpravy štátoprávneho usporiadania Československa, ale pri zachovaní federatívneho charakteru spoločného štátu. Na druhej strane však Šimečka pripúšťal potrebu prehodnotenia doterajšieho formátu slovensko-českých vzťahov. Podľa jeho slov z jesene 1989 bude nutné „vo vytúženej pluralite skúmať naše dosiaľ biedne vedené súštatie. Slovensko s novonadobudnutým sebavedomím bude chcieť vystúpiť z tieňa Čechov... Slováci sa iste prihlásia o historicky oprávnený vklad do európskej pospolitosti.“ Riešenie tejto otázky však vnímal už nielen vo vnútroštátnom, ale aj v európskom kontexte. Predpokladal, že nové slovenské sebavedomie sa bude upevňovať, „ale nie už snáď cez úrady v Prahe a cez tretinový podiel na celoštátnom byrokratizme, skôr cez svojbytnosť vlastného pohybu. Je to nutné a Európe to bude prospésne.“⁴¹

Z diskusie o „slovenskom fenoméne“ z prvej polovice 80. rokov, ktorej sa v prostredí slovenského disentu rozličným spôsobom zúčastnili Tatarka, Kusý, Budaj a Šimečka, vyplynula potreba nanovo „prerozprávať“ slovenské dejiny a sformulovať novú historickú naráciu, ktorá by vrátila do povedomia slovenskej spoločnosti národné tradície, ktoré by však na rozdiel od komunistickej interpretácie národných dejín neboli v kontradikcii s princípmi demokratického občianstva a tolerancie. Vznik takejto narácie bol nevyhnutný aj pre formulovanie nového programu budúcnosti Slovenska.

Okrem historických prác Jozefa Jablonického, týkajúcich sa dejín Slovenska počas druhej svetovej vojny, v rámci ktorých sa do slovenského historického kontextu vrátili protagonisti nekomunistického odboja a štúdiu Jána Mlynárika, týkajúcich sa osudov slovenskej inteligencie v 20. storočí, sa dôležitou súčasťou obnovy historickej pamäte stávali verejné podujatia s cieľom pripomenúť si zamlčiavané kapitoly národných dejín. Bolo to cieľom stretnutia v Černovej pri Ružomberku v októbri 1987, na ktorom si J. Jablonický, J. Čarnogurský, F. Mikloško a Anton Selecký pripomenuli 80. výročie zastrelenia 15 miestnych občanov uhorskými žandármami, ktorí požadovali, aby novopostavený kostol vysvätil ich rodák a iniciátor stavby Andrej Hlinka.⁴²

⁴⁰ Kusý, Miroslav: Slováci a československá štátnosť. In: Kusý, Miroslav: Na vlnách slobodnej Európy. Bratislava, Smena 1990, s. 35-40.

⁴¹ Šimečka, Milan: Mezi Prahou a Bratislavou. Lidové noviny, december 1989, roč. 2, č. 12, s. 3.

⁴² Gašaj, Norbert: Černovská tragédia 1907 (alebo ako Václav Havel prebudil spiaceho ducha Andreja Hlinku). In: Os, 6/1997, s. 22-26.

V októbri 1987 vzniklo aj Vyhlásenie k deportácii Židov zo Slovenska počas druhej svetovej vojny. Vyhlásenie odsúdilo protižidovské opatrenia režimu vojnového Slovenského štátu ako nezákonné a neľudské, ako najväčšiu tragédiu v dejinách Slovenska. Jeho signatári poukázali tiež na skutočnosť, že „deportácie a ďalšie protižidovské opatrenia boli v slovenských rukách“. Dokument sa koncipoval so zámerom prejavať ľútosť a odprosiť príslušníkov generácií, ktorí v čase vojny boli priveľmi mladí a nezúčastňovali sa na verejnom živote, a teda nemali osobný podiel na zločinoch spáchaných proti slovenským Židom. Bol to prvý dokument, v ktorom sa predstavitelia slovenskej verejnosti dištancovali od protižidovskej politiky režimu fašistického Slovenského štátu z rokov 1939-45, pričom zároveň poukázali na slovenský podiel na tragédii Židov. Vyhlásenie však nebolo iba orientované smerom do minulosti, keď konštatovalo, že „protižidovské opatrenia a najmä vyvezenie židovských obyvateľov zo Slovenska popreli princípy, ktoré by sme chceli vidieť ako nosné pri tvorbe slovenskej budúcnosti - rovnosť všetkých bez ohľadu rasy, tolerancia, sloboda vyznania, demokracia, zákonnosť, láska medzi ľuďmi.“ Okrem predstaviteľov slovenského kresťanského (napr. Ján Čarnogurský, František Mikloško, biskup Ján Chryzostom Korec, Vladimír Jukl, Ján Langoš) a občianskeho disentu (Dominik Tatarka, Jozef Jablonický, Hana Ponická, spisovatelia Martin Milan Šimečka a Katarína Lazarová) vyhlásenie podporili aj osobnosti slovenského verejného a kultúrneho života, ktoré pôsobili v oficiálnej sfére, ako napr. básnik Milan Rúfus, výtvarníci Vincent Hložník, Eva Trizuljaková, Daniel Fischer, Marek Huba, Ladislav Černý či Milan Bočkay a ī. Vyhlásenie podpísalo aj niekoľko ďalších ľudí, podľa povolania robotník, úradníčka a lekár.⁴³

Späťosť zápasu o národné práva s demokratickými požiadavkami zdôraznili aj Ján Čarnogurský s Hanou Ponickou počas spomienkovej slávnosti k 70. výročiu úmrtia generála Milana Rastislava Štefánika 7. mája 1989,⁴⁴ tradície občianskeho odporu malo pripomínať zamýšľané položenia kvetov na miesto, kde 21. augusta 1968 sovietske okupačné jednotky zastrelili študentku Danku Košanovú.

Paralelne sa však najmä od konca 80. rokov začali v prostredí disentu rozvíjať aj iné koncepcie slovenského národného programu, hoci spravidla iba vo svojej latentnej fáze. Návrat ku konzervatívnej, nacionálno-klerikálnej idee národa naznačovali dve monotematické čísla Historického zápisníka

⁴³ Vyhlásenie podpísaných občanov Slovenska k deportáciám Židov. Dokument č. 17, október 1987. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 142-143.

⁴⁴ „Vodné delá pod Bradlom.“ Dokument č. 44, 7. máj 1989. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 285-286.

Ivana Polanského, ktorý vychádzal v rokoch 1986 a 1987, venované Jozefovi Tisovi a Andrejovi Hlinkovi,⁴⁵ v miernejšej podobe aj Hlas Slovenska, ktorý sa orientoval na slovenskú národné a separatisticky orientovanú emigráciu.⁴⁶ Naopak, pragmatickejšie vystupovala skupina spolupracovníkov A. Dubčeka v samizdatovom časopise Myšlienka a čin, usilujúca sa o rehabilitáciu „obrodného procesu“ z roku 1968. Jej členovia v rámci prípravy novej československej ústavy požadovali, aby boli na začiatku ústavného procesu prijaté ústavy ústav národných republík, na základe ktorých by boli schválené práva a povinnosti spoločného federatívneho štátu. Skupina odmietla centralistické tendencie a koncepciu unitárneho štátu. Redakcia časopisu zdôraznila, že nová ústava musí rešpektovať originálnu právomoc národov a národností, jej zásady musia byť schválené referendom. Požadovala tiež ústavné zakotvenie národnej symboliky Slovenska.⁴⁷

Iba v malej miere sa v diskusiách o slovenskej identite hovorilo o civilizačnom zakotvení Slovenska. Otázka návratu k európskym politickým a intelektuálnym tradíciam rezonovala v prácach Milana Šimečku, ktorý takisto civilizačne a geopoliticky definoval aj komunizmus ako „ruskú ideológiu.“ V samizdatovom časopise Bratislavské listy sa ku kontinuite so západnými civilizačnými hodnotami a k európskej identite Slovenska prihlásil Ján Čarnogurský.⁴⁸

Občiansky disent a tzv. reálny socializmus

Pre príslušníkov tzv. občianskeho disentu na Slovensku bolo charakteristické odmietnutie modelu tzv. reálneho socializmu. Podľa M. Kusého vznik Charty 77 bol „absurdnou reakciou na absurdné pomery.“ Cieľom disentu malo byť strhávanie ideologickej fasády režimu.⁴⁹ Normalizačný režim charakterizovali ako režim, ktorý si sice už nevyžaduje identifikáciu občanov, ale ich poslušnosť.⁵⁰ Zároveň však už nepredpokladali možnosť reformy existujúceho systému, reálny socializmus považovali za slepú uličku, v rámci ktorej nie je možné rozvíjať pôvodné socialistické postuláty.⁵¹ Napriek tomu sa však

⁴⁵ Lesnák, Rudolf: Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945-1989. Bratislava, USPO 1998, s. 152-153

⁴⁶ Lesnák, Rudolf: Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945-1989. Bratislava, USPO 1998, s. 156-157.

⁴⁷ Pravdu práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR: In: Myšlienka a čin 21/1989, samizdat. (Materiál z osobného archívu Ivana Laluhu, ktorému ďakujem za poskytnutie materiálu – pozn. aut.).

⁴⁸ Čarnogurský, Ján: Vidén od Dunaja, Bratislava, Kalligram 1997, s. 125 - 126.

⁴⁹ Charta '77 a reálny socializmus. Kusý, Eseje, s. 26.

⁵⁰ Kusý, Miroslav: Veľký brat a veľká sestra. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 78.

⁵¹ Kusý, Miroslav: Veľký brat a veľká sestra. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 86.

časť príslušníkov občianskeho disentu pred rokom 1989, napr. M. Kusý, hlásila k marxizmu ako nástroju myslenia⁵² a k modelu samosprávneho socializmu.⁵³

S radikálnou negáciou komunizmu vystúpil J. Čarnogurský, keď konstatoval, že „komunizmus historicky vznikol na protikresťanských pozíciah a stále na nich zotrváva. Jeho praktické pôsobenie v strednej a východnej Európe je katastrofálne. Zanecháva za sebou nielen milióny mŕtvyh, ale relatívny úpadok krajín strednej a východnej Európy v porovnaní s ostatnými časťami sveta, vrátane tzv. tretieho ... komunizmus zanikne, a tak sa prekoná súčasné rozdenenie Európy.“⁵⁴ Ani Čarnogurský, ani Kusý však nepredpokladali reformovateľnosť komunistického systému a v roku 1988 už neočakávali, že by sa zmeny mohli realizovať v rámci establishmentu: „Opozičné prúdy tu už nepôsobia v rámci establishmentu, ale mimo neho“ (1988)⁵⁵.

Hoci skupina bývalých reformných komunistov sa do jesene 1989, kým A. Dubček nepodporil občiansku petíciu za prepustenie väznených členov tzv. bratislavskej pätky⁵⁶, predpokladala, že politické zmeny budú výsledkom procesov v oficiálnych mocenských štruktúrach, s ostatnými nezávislými iniciatívami sa zhodovali v potrebe odstránenia mocenského monopolu KSČ, keď konstatovali, že novú ústavu musia schváliť „zvrchovaní zástupcovia ľudu vzišli zo slobodných demokratických volieb.“⁵⁷

Disent na Slovensku a slovensko-maďarské vzťahy

„Maďarská otázka“ patrila k špecifickým aspektom pôsobenia disentu na Slovensku. Napriek tomu však spoločná disidentská skúsenosť zostala z oboch strán nevyužitou príležitosťou pre reflexiu slovensko-maďarských vzťahov na medzištátnnej (slovensko-, resp. československo-maďarskej) úrovni i na vnútrostátnnej úrovni, t.j. v rovine vzťahu maďarskej menšiny a väčšiny. Kým v prípade aktivít Výboru pre ochranu práv maďarskej menšiny v Československu dominovala agenda menšinových práv, slovenskí disidenti zaregistrovali na pôsobenie Miklósa Duraya až v súvislosti s jeho opäťovným zatknutím v roku

52 Kusý, Miroslav: Byť marxistom v Československu.. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 136-143.

53 Kusý, Miroslav: Estatistický či samosprávny socializmus? In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 210-219.

54 Čarnogurský, Ján: Videne od Dunaja, Bratislava, Kalligram 1997, s. 66.

55 Kusý, Miroslav: Inštitucionálna revolúcia po dvadsiatich rokoch. In: Kusý, Miroslav: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 227.

56 Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký, Vladimír Maňák. Podrobnejšie pozri: Marušíak, Juraj: Proces, ktorý zjednotil opozíciu. Slovensko XX. storocia: LUDIA a udalosti – Bratislavská päťka. Pravda, 13. 11. 1999, s. 22.

57 Pravdu práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR: In: Myšlienka a čin 21/1989, samizdat. (Materiál z osobného archívu Ivana Laluhu, ktorému ďakujem za poskytnutie materiálu – pozn. aut.).

1984, keď M. Kusý, M. Šimečka, J. Jablonický a J. Čarnogurský vypracovali protestné listy, požadujúce zastavenie trestného stíhania. Tieto protesty sa niesli primárne vo všeobecnodemokratickom duchu a ak aj napr. M. Kusý či J. Jablonický v nich naznačili potrebu otvorennejšie diskutovať o problémoch vo vzájomných slovensko-maďarských vzťahoch,⁵⁸ na slovenskej ani na maďarskej strane hlbšia reflexia vzájomných vzťahov nenastala. V neprospech Duraya vystúpili aj predstavitelia slovenského exilu Imrich Kružliak a Martin Kvetko.⁵⁹

Pod vplyvom predstaviteľov slovenského disentu Charta 77 zaujímalu opatrny postoj k problematike maďarskej menšiny na južnom Slovensku, ako aj k otázkam súvisiacim s výstavbou sústavy vodných diel Gabčíkovo-Nagymaros na Dunaji. Poukazovala iba na konkrétnu prípadu porušovania ľudských práv. Kontroverzné reakcie v slovenskej spoločnosti na názory M. Duraya spôsobili zlyhanie pokusu o vypracovanie spoločnej slovensko-maďarskej štúdie o aktuálnych otázkach slovensko-maďarských vzťahov a o postavení maďarskej menšiny na Slovensku. Jej autormi mali byť M. Duray, M. Šimečka, M. Kusý a J. Čarnogurský. Mala byť publikovaná v zborníku zo zjazdu Spoločnosti pre umenie a vedu, ktorý sa konal v septembri 1986 v Bostone (USA). Autori vychádzali z jedného návrhu, pochádzajúceho z prostredia maďarskej politickej opozície v Budapešti. Jeho autor je neznámy (predpokladá sa, že ním bol maďarský spisovateľ György Konrád). Rokovania o konečnom znení dokumentu nevieli k úspechu, v zborníku nakoniec vyšli samostatne individuálne štúdie.⁶⁰

Stanoviská slovenských a maďarských disidentov sa zblízili po odchode M. Duraya do USA v roku 1988, keď sa v maďarskom menšinovom prostredí dostala do popredia mladšia, liberálne orientovaná generácia okolo K. Tótha. Bezprostrednejšie kontakty však boli nadviazané až v októbri 1989, po tom ako sa zásluhou K. Tótha a László Öllősa pripojili k protestom proti uväzneniu tzv. bratislavskej pätky.

Spoločná disidentská skúsenosť v novembri 1989 viedla k integrácii slovenských a maďarských nezávislých iniciatív v rámci protitotalitného hnutia Verejnosc proti násiliu (VPN). Slovensko-maďarská hranica však ani v potenciálnej rovine nepredstavovala hranicu geopolitickej a azda aj preto ani jedna

58 Infoch, 1984, roč. 7, červenec – srpen.

59 Hübl, M.: Češi, Slováci a jejich sousedé. Praha, Naše vojsko 1990, s. 126-129.

60 Schöpflein, George - Wood, Nancy (eds.): In Search of Central Europe, Cambridge U.K., Polity Press 1989

strana nepociťovala potrebu dosiahnuť reálne zblíženie stanovísk, ako sa to udialo napr. v prípade poľsko-litovských a poľsko-ukrajinských vzťahov.⁶¹

Vzťah disentu a príslušníkov oficiálnych štruktúr

Miernejší charakter normalizačných represií na Slovensku v porovnaní s Českom umožnil značnej časti postihnutých integrovať sa do oficiálnej inštitucionálnej, resp. publikačnej sféry. Viacerí ineditní spisovatelia postupne získaли možnosť publikovať, ako napr. Peter Karvaš, Ladislav Ťažký, Pavol Števček, Milan Ferko, ale aj napr. Jozef Bžoch, Fedor Cádra či Milan Hamada a Ľubomír Lipták, hoci dvaja posledne menovaní získali zamestnanie mimo svojho pôvodného odborného zamerania.

Kým v prípade Pavla Števčeka bol návrat do oficiálnej sféry sprevádzaný sebaponižujúcou sebakritikou a odsúdením Dubčekovej politiky,⁶² nie všetci intelektuáli museli podstúpiť podobný krok. Vystúpenie Hany Ponickej, ale aj prípad historika J. Jablonického, ktorí sa už po doznení najhorších čistiek rozhodli podstúpiť konfrontáciu s režimom, bol teda ojedinelý ako výsledok ich vnútorného rozhodnutia. Napriek tomu cesta k režimu nebola celkom uzavretá ani pre takých disidentov, akým bol D. Tatarka, ktorému ponúkali pomoc v jeho neľahkej materiálnej situácii Vladimír Mináč i riaditeľ Vydatelstva Slovenský spisovateľ Vojtech Mihálik prostredníctvom vydania jeho „ideologickej nezávadného“ románu Farská republika. Túto pomoc však podmieňovali napísaním sebакritického predhovoru, čo Tatarka odmietol.⁶³

Hoci vo svojej ideologickej rigidite normalizačný režim na Slovensku nezaostával za Českom, jeho schopnosť integrovať do svojich štruktúr mladých ľudí na začiatku 70. rokov umožnila vznik takého dokumentu, akým bola výzva Vzduch našich čias z roku 1986. Jej účelom bolo usmerňovať narastajúcu nespokojnosť v spoločnosti, pričom v súvislosti so začínajúcim procesom prestavby (*perestrojky*) v ZSSR mala vzbudzovať zdanie zmien aj v česko-slovenských, resp. slovenských podmienkach. Výzva, prijatá 30. júna 1986 pri príležitosti výročia I. kongresu slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepličiach, zdôraznila potrebu orientovať slovenskú literatúru na súčasnosť a rozvíjať vzťah ku kultúrnemu dedičstvu. Zároveň však vyzývala aj na boj proti každému spiatočníctvu v myšlení a konaní. Jej signatári sa zaviazali „prejavovať občiansku statočnosť i spoluzodpovednosť za osudy našej krajiny“, stranit

⁶¹ Friszke, Andrzej: życie polityczne na emigracji. Biblioteka „Więzi“. Warszawa 1999; Friszke, Andrzej: Polityczna opozycja w PRL 1945 – 1980. Londyn, Aneks 1994.

⁶² Števček, Pavol: List Pavla Števčeka predsedníctvu Zväzu slovenských spisovateľov. In: Slovenské pohľady, č. 9, 1973, s. 52-62.

⁶³ Mlynárik, Ján: Čosi z Tatarku sa zatúlalo do Prahy. In: Ěste s vami pobudnúť. Spomínanie na Dominika Tatarku. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1994, s. 102

pravde v literatúre i v publicistike, bojovať proti prejavom amorálnosti v spoľočenskom živote, proti korupcii, polopravdám a klamstvám a spontánne prijímať hodnoty českej kultúry.⁶⁴ O tom, že účelom výzvy bolo simulaovať politické zmeny, svedčí jej uverejnenie v ústrednom orgáne KSS Pravda, hoci vedenie KSS nebolo zmenám naklonené priaznivo. Pritom naplnenie väčšiny uvedených požiadaviek v praxi by však znamenalo zmenu politickej atmosféry, ak nie popretie zásad, na ktorých bol vybudovaný normalizačný režim. Priznačné však je, že pod takýto dokument sa ešte v roku 1986 podpísali ľudia s kritickým postojom k režimu, ako Ivan Štrpka, Dušan Dušek, Dušan Mitana, neskôr aktivisti VPN Peter Zajac a Ján Štrasser, spoločne s príslušníkmi komunistickej nomenklatury Drahoslavom Machalom a Ivanom Hudecom. Na druhej strane výzva potvrdila, že aj v prostredí komunistických elít sa začal formovať tlak na zmeny. Tento tlak však nesledoval primárne politické požiadavky. Vek väčšiny signatárov nasvedčuje tomu, že do značnej miery mal generačný charakter.

V porovnaní s Českom je na Slovensku unikátnym javom, že v niektorých rodiaciach sa opozičných štruktúrach, ako napr. Klub Leninskej iskry, vedený novinárom a bývalým dôstojníkom ŠtB Igorom Cibulom a právnikom Jozefom Moravčíkom, spoločne pôsobili bývalí členovia KSČ, vylúčení po roku 1968 spolu s vtedajšími členmi KSČ.⁶⁵ Ešte do jesenných mesiacov 1989 sa pri diskusiách o vypracovaní spoločného programu opozičných zložiek uvažovalo s integrovaním opozičných skupín v KSS, konkrétnie predovšetkým ľudí z okruhu Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS okolo Petra Weissa a Pavla Kanisa, ale aj V. Mináča. Projekt predpokladal prihlásenie sa k socializmu „na základe demokratických a sociálnych tradícií našej krajiny“⁶⁶ a začiatok pluralizácie verejného života prostredníctvom Národného frontu. V tom čase však už, v dôsledku občianskej kampane za prepustenie členov „bratislavskej pätky“, nebol podobný formát liberalizácie pre väčšinu ostatných opozičných zložiek prijateľný.

Druhá polovica roku 1989 sa niesla v znamení akcelerácie vývoja slovenskej spoločnosti. Ešte na jar 1989 (apríl – máj) sa napr. petícia medzi vedeckými pracovníkmi za prepustenie Václava Havla z väzenia na Slovensku nestrela s podstatnejsím úspechom. Podarilo sa získať iba 24 podpisov. Osobitne problematická situácia panovala na Ústave filozofie a sociológie SAV a v historickej

⁶⁴ Vzduch našich čias – výzva slovenských spisovateľov slovenským umelcom. Dokument č. 8, 30. júna 1986. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 142-143.

⁶⁵ Žiak, Miloš: Slovensko medzi napredovaním a úpadkom. Bratislava 1998, vlo. n.

⁶⁶ Porovn. Zala, Boris: Čo sme to vlastne žili a ako z toho von. In: Zala, Boris: Cesty k demokracii. Eseje a rozhovory 1990 – 1993. Bratislava, Print-servis 1993, s. 10; Žiak, Miloš: Slovensko. Od komunizmu kam? Bratislava, Archa 1996, s. 20-27.

ústavov SAV, kde sa spomedzi ich zamestnancov k petíciu nepripojil nikto.⁶⁷ V septembri 1989 práve skupina 14 sociológov adresovala prezidentovi ČSSR G. Husákovi list, v ktorom ho žiadali o prepustenie piatich slovenských disidentov, zatknutých v auguste.⁶⁸ Práve proces s „bratislavskou päťkou“ sa stal impulzom pre emancipáciu rodiacej sa občianskej spoločnosti od oficiálnych štruktúr komunistického režimu a ich integráciu bez ohľadu na politické prevedenie. Z tohto hľadiska predstavoval určitú analógiu s publikovaním úvodného Vyhlásenia Charty 77, ale na rozdiel od Česka neboli ešte na jeseň 1989 zavŕšený. Hoci v tom čase M. Šimečka vyhlásil, že „nie s komunistami, teraz musíme ísť proti komunistom“,⁶⁹ na ďalší deň po vydaní úvodného vyhlásenia VPN vyšlo aj Vyhlásenie radosťových komunistov,⁷⁰ zamerané na pritiahnutie alebo prinajmenšom neutralizáciu členov KSS. Na rozdiel od Slovenska však v Česku nevyvstala potreba prijímať podobné osobitné vyhlásenie. Členovia KSČ, ktorí sa angažovali v Občianskom fóre, fakticky už v tom čase väzby na svoju stranu nepocítievali.

Záver

Tzv. občiansky disent, zoskupený okolo signatárov Charty 77, v podmienkach Slovenska nepredstavoval najsilnejší prúd nezávislých iniciatív ani z početného, ani z inštitucionálneho či vydavateľského hľadiska. Napriek tomu však disponoval zázemím v podobe disidentského prostredia a siete vydávania samizdatovej tvorby v Prahe. Svojím intelektuálnym potenciálom a odhadlanosťou podstúpiť konfrontáciu s komunistickým režimom predstavoval v očiach ŠtB najväčšie politické nebezpečenstvo pre režim. Morálny kredit Charty 77 spôsoboval, že s aktivistami občianskeho disentu na Slovensku úzko spolupracovala aj politicky orientovaná časť kresťanského disentu, ktorá uvedenú spoluprácu uprednostnila pred vytvorením kresťanskodemokratickej strany ako samostatnej politickej formácie, o ktorej od polovice 80. rokov uvažoval J. Čarnogurský.⁷¹ Táto spolupráca pritom nemala náhodilý charakter, s výnimkou tzv. sviečkovej demonštrácie 25. marca 1988 za náboženskú slobodu sa týkala takmer všetkých významnejších politických iniciatív.

⁶⁷ Otáhal, Milan: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu. Kruh nezávislé inteligence*. Brno, Doplňek 1999, s. 75.

⁶⁸ List prezidentovi ČSSR od slovenských sociológov. Dokument č. 53, 7. september 1989. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 302-303.

⁶⁹ Szomolányi, S. Klukatá cesta Slovenska k demokracii (Bratislava, Stimul 1999, s. 30).

⁷⁰ Vyhlásenie radosťových komunistov. Dokument č. 74, 21. november 1989. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 336.

⁷¹ Čarnogurský, Ján: *Cestami KDH*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2007, s. 5.

Aj napriek existencii určitých vnútorných konfliktov a napäť boli predstaviteľia tzv. občianskeho disentu rešpektovaní aj v prostredí tzv. alternatívnej kultúry, t. j. medzi mladými príslušníkmi umeleckého undergroundu. Hoci samotný okruh signatárov a stúpencov Charty 77 nedisponoval žiadnym samostatným publikačným priestorom, jeho príslušníci využívali priestor na stránkach samizdatových časopisov alternatívnej kultúry, ako napr. Kontakt (1980-1983), Altamira (1985-1987), Fragment (1987), K, resp. Fragment K (1988-1989). Takisto články M. Šimečku, Hany Ponickej alebo Jozefa Jablonického prinášali aj kresťansky orientované Bratislavské listy (1988-1989). Podobne ani pri organizovaní iných aktivít, ako napr. pokusu o vytvorenie tzv. lietajúcej alebo podzemnej univerzity v Bratislave v roku 1978 nemohlo prostredie tzv. občianskeho disentu zohrať podstatnejšiu rolu. Hoci jeho príslušníci, ako napr. M. Kuský či M. Šimečka na nej prednášali, organizačne sa na jej vzniku a krátkom trvaní podieľali najmä príslušníci okruhu alternatívnej kultúry Ján Budaj, Gabriel A. Levický a Júlia Kalinová. Podobne v roku 1989 pri vzniku VPN občiansky disent nezohrával dominantnú úlohu ani z personálneho, ani z organizačného hľadiska, keď sa na vzniku VPN najväčšou mierou podieľalo prostredie bratislavských výtvarníkov a mestskej organizácie Slovenského zväzu výtvarných umelcov, ako aj bratislavská organizácia Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny, t. j. predstaviteľia ekologického hnutia.

Z tohto hľadiska rozdelenie disentu na „občiansky“ a „kresťanský“,⁷² resp. jeho oddelovanie od prostredia tzv. alternatívnej kultúry, vystihuje zameranie a formu činnosti jednotlivých zložiek nezávislých iniciatív, ale nehovorí o reálnych vzťahoch v prostredí disentu.

Inštitucionálny rámec Charty 77 a úzke personálne väzby na prostredie pražského disentu zaraďujú tzv. občiansky disent na Slovensku do jednotného kontextu československého disentu. Zároveň však z hľadiska tematického záberu, ale aj podmienok a formy pôsobenia možno aj tzv. občiansky disent, ktorý bol najužšie prepojený s disentom Česku, považovať za špecifický slovenský fenomén. Aj napriek svojej početnej slabosti slovenský „občiansky disent“ rozhodoval samostatne v takých pre Slovensko citlivých otázkach, akými boli postavenie maďarskej menšiny na Slovensku, resp. výstavba vodného diela Gabčíkovo – Nagymaros.

Disidentstvo chápané ako morálna voľba a zápas o udržanie si vlastnej skutočnosti si nekládlo za cieľ formulovať alternatívne projekty budúcnosti krajiny

⁷² Jablonický, Jozef: *O disente na Slovensku. Dilema*, č. 3, 1999, s. 20-26; Kusý, Miroslav: *Ludské práva a slobody v období rokov 1968-1989*. In: Koganová, Viera (ed.): *Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava*. Bratislava, Ekonomická univerzita – Slovenské združenie pre politické vedy 1996, s. 213-218.

a spoločnosti. Preto aj v Česku sa politické programy formulovali mimo platformy Charty 77. Medzi prvými bol napr. manifest Hnutia za občiansku slobodu (HOS) *Demokracia pre všetkých*. Na rozdiel od iných iniciatív (napr. Demokratická iniciatíva, Klub za socialistickú prestavbu Obroda, resp. Spoločnosť pre štúdium demokratického socializmu), s ktorými na Slovensku komunikovali iba jednotlivci, HOS na Slovensku disponoval aj organizačnou platformou.⁷³

Náznaky programového myslenia sa objavujú u Jána Čarnogurského, ktorý požadoval umožnenie súkromného podnikania a vystupovania roľníkov z jednotných roľníckych družstiev.⁷⁴ Nielen z hľadiska formulovania novej menšinovej politiky, ale aj z hľadiska programu demokratických reforiem patrí medzi nekomunistické prvé programové dokumenty *Memorandum Maďarov v Československu 1988*, ktoré okrem požiadavky na prijatie zákona o referende a združovaní nastolilo požiadavku „eliminácie monolitnej moci“ a vytvorenie zastupiteľského systému, založeného na demokratických voľbách.⁷⁵ V slovenských podmienkach práve toto memorandum prvý raz takto radikálne nastolilo požiadavku zásadnej zmeny politického systému, ale aj zapojenia regiónu strednej Európy do procesu európskeho zjednotenia.

Pokusy o formulovanie politického programu sa objavovali aj v ľavicovej časti disentu. V okruhu priaznivcov Alexandra Dubčeka bol skoncipovaný *Nový akčný program československej spoločnosti na rozhraní tisícročí (do roku 2000)*, pripravený H. Kočtúchom, ktorý mal nadväzovať na Akčný program KSČ z roku 1968, ktorý bol však do značnej miery orientovaný do minulosti.⁷⁶ O vypracovanie „minimálneho programu“, ktorého úlohou bolo zjednotenie roztrieštených opozičných iniciatív⁷⁷ na Slovensku a o vypracovanie alternatívneho návrhu ústavy sa na jeseň 1989 pokúšal ľavicový intelektuál Boris Zala. Akcelerácia politického vývoja však spôsobila, že oba projekty stratili aktuálnosť.

Faktická absencia politických programov, ale aj celkovej diskusie o budúcnosti Slovenska po zmene režimu, bola v prípade Slovenska príznačná nielen pre prostredie tzv. občanského disentu, ale aj celkovo pre vtedajšie nezávislé iniciatívy. Tým sa situácia Slovenska do určitej miery líšila od pomerov v Česku,

⁷³ Informácia Jána Čarnogurského o prvom stretnutí slovenských účastníkov Hnutia za občiansku slobodu v Bratislave. Dokument č. 35, po 11. novembri 1988. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 257.

⁷⁴ Čarnogurský, Ján: Videné od Dunaja, Bratislava, Kalligram 1997, s. 69-72.

⁷⁵ Memorandum Maďarov v Československu 1988. Dokument č. 34, 20. október 1988. In: Žatkuliak, Jozef (ed.): November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV 1999, s. 256.

⁷⁶ Laluhá, Ivan: Alexander Dubček a november 1989. In: Laluhá, Ivan – Uher, Ján (eds.): Cesty k novembру 1989. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová Práca 2000, s. 29, 32-33.

⁷⁷ Zala, Boris: Čo sme to vlastne žili a ako z toho von. In: Zala, Boris: Cesty k demokracii. Eseje a rozhovory 1990 – 1993. Bratislava, Print-servis 1993, s. 10

kde boli programové diskusie, ale aj odborná oponentúra režimu podstatne rozvinutejšie. Aj prvé vyhlásenie hnutia VPN bolo založené v prvom rade na morálnej negácii režimu.⁷⁸ Charakter diskusií v prostredí nezávislých iniciatív na Slovensku a neskôr vývoj hnutia VPN potvrdzujú, že politická opozícia na Slovensku na jeseň 1989 nebola pripravená stať sa alternatívou komunistického režimu. Ani aktívni účastníci novembra 1989 nemali na Slovensku zreteľnú predstavu o rozsahu zmien, ktoré krajinu očakávajú. To do značnej miery podporuje názor, podľa ktorého zmeny v roku 1989 boli skôr výsledkom vnútorného rozkladu komunistického systému, než jeho riadeným koncom.